

ВСТУП

XV-XVII ст. — період великих змін в Європі, час поступового руйнування феодалізму, натурального господарства, інтенсивного розвитку ринкових відносин, географічних відкриттів, колонізації європейцями Америки. Це також час значних змін у сфері комунікації, що були викликані винайденням та поширенням друкарства.

Все це призвело до великих змін у громадсько-політичному, культурному й духовному житті. У ряді європейських країн формуються абсолютні монархії, відбуваються трансформації існуючих суспільних інституцій та виникають нові структури. В таких умовах не могло не постати питання про кардинальні зміни в християнських церквах, які на Заході, так і на Сході відігравали помітну роль у суспільстві.

Однією з головних подій європейської історії стала Реформація — широкий суспільно-релігійний рух, який продемонстрував на духовному та культурному рівнях кризу феодалізму та початок становлення нових буржуазних відносин. Коли на зміну феодальній прийшла буржуазна еліта, представники останньої починають надавати все більше значення не стільки традиційним суспільним цінностям (становим привілеям, місцю людини в соціальній ієрархії), скільки новим якостям, а саме: ініціативності, енергійності, здатності діяти неординарно тощо. Це не могло не викликати переоцінки цінностей, зокрема, і релігійних.

Якщо у період Середньовіччя домінуючим став стереотип, згідно з яким церква вважалася своєрідною корпорацією, завдяки якій можна досягти небесного блаженства, а священники виконували роль посередників між людьми та Богом, то молоді буржуа, котрі перш за все цінували індивідуальні якості, такий погляд вже не сприймали. Їхнім настроєм була більш співзвучна думка, що вони отримають спасіння, тобто попадуть у рай, не завдяки комусь, а самостійно. Подібне світосприйняття служило ґрунтом поширення реформаційних ідей.

Реформація в Європі утверджувала як богоугодну світську, мирську діяльність. Пом'ягшуючи фаталізм догмату про наперед визначену долю людини (чи до спасіння в раю або до вічного покарання в пеклі), кальвінізм дав можливість кожному, правда, опосередковано, здогадуватися про своє призначення. Ознакою обраності до спасіння слугували: активна підприємницька діяльність, висока продуктивність праці, вища якість послуг, чесне та порядне партнерство, в цілому, успіхи в бізнесовій, торговельній, банківській справах.

По суті, це було світське оформлення нового символу віри. Це була поява ідеології нової суспільної формації в її релігійному вираженні.

Нова суспільна формація не потребувала феодальної, тобто католицької, церкви, яка претендувала на єдине посередництво між Богом і людьми, вчила, що лише в лоні цієї церкви, як в Новім ковчезі, можна врятуватися та досягти спасіння. Лютеранство відкинуло католицьку «скарбницю добрих справ» як єдиний засіб для спасіння, вказавши простий і дешевий шлях спасіння особистою вірою без будь-яких посередників. Кальвінізм пішов далі в реформуванні церкви, проголосивши принцип «світського покликання», «мирського аскетизму», щоденної заощадливості як спосіб накопичення багатства. Це означало, що будь-коли і будь-де людина знаходиться на службі у живого Бога і несе відповідальність за надані їй Богом дари — час, здоров'я, власність. Життя належало сприймати, як виконання обов'язку та рух до мети, поставленої Богом перед людиною.

Водночас Реформація стала важливим чинником становлення в Європі національних культур. У період Середньовіччя кожен суспільний стан мав свою культуру. Культура селян відрізнялася від культури феодалів, культура феодалів — від культури духовенства і т.д., хоча між ними було багато спільного. У процесі генезису буржуазних відносин на зміну середньовічним становим спільностям ішли спільності національні. Відповідно формувалися національні культури.

Для національної культури характерним є те, що вона синтезує цінності різноманітних станових культур і водночас стає близькою для представників різних соціальних класів, груп, прошарків у межах нації.

В період Середньовіччя християнство (не лише як релігія, але і як система культурних цінностей) у повному обсязі було лише надбанням духовенства. Формування національних культур вимагало, щоб християнство стало здобутком усіх соціальних верств. Це завдання й виконувала Реформація, а також частково видозмінені під її впливом посттридентський католицизм і навіть окремі інституції в православній церкві.

Через лютеранство і кальвінізм Реформація сприяла утворенню в Європі національних держав, які звільнялися з-під влади середньовічної Священної Римської імперії. Протестантизм у цілому дав могутній імпульс цивілізованому розвитку ряду європейських країн, зокрема, скандинавських. Зрештою, можна сказати, що Сполучені Штати Америки створили європейські дисиденти-протестанти, що втікали в Новий Світ від релігійних переслідувань у Старій Європі.

Поняття Реформації співпадає в основному з німецькою Реформацією, котра виступає як еталон. Дійсно, німецька Реформація — класичний зразок прояву буржуазних змін у суспільній свідомості й становленні національних культур. Поставши в Німеччині як масовий суспільно-релігійний рух, Реформація у своїх

класичних зразках поширилася в Західній та Центральній Європі (передусім у германомовних регіонах), правда, в ряді місць набула своєрідних національних форм.

Проте в деяких країнах реформаційні тенденції проявлялися в некласичних формах. Наприклад, у романських і ряді слов'янських католицьких країн це знайшло вираз у діяльності оновлених або нових інституцій католицизму (зокрема, в діяльності ордену єзуїтів). Те саме можна сказати і про слов'янські православні країни, де реформаційні тенденції спостерігаємо в діяльності братств, окремих видатних церковних і культурних діячів.

Класична Реформація, зазнавши певної трансформації, поширилася у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, до складу яких входила більша частина українських етнічних земель того часу. Вона також спостерігається у Трансільванії (Семиграді), під владою якої знаходилась частина українського Закарпаття. З певними її відголосками зустрічаємося і в Молдавському князівстві, де тоді проживало чимало українців.

Існують факти, які дають підстави твердити, що реформаційний рух став реальністю в Україні. Правда, тут він набув специфічних форм, які далеко не завжди відповідали класичним зразкам.

У першій частині цієї книги, озаглавленій «Ранній протестантизм в Україні», читач отримає вичерпну інформацію про так звану першу хвилю протестантизму в Україні в середині XVI — початку XVII ст. В інших розділах книги йдеться про місце протестантизму в національно-культурному русі (шкільництві, книгодрукуванні, розвитку мови), про наукову і літературну діяльність протестантів, а також просвітництво та прояви пієтизму в Україні.

Історія протестантизму в Україні у першій третині XX ст. має несподіваний поворот. Йдеться про спробу повернення в Україну ранніх протестантських течій — лютеранства та кальвінізму, сліди яких загубилися тут ще на початку XVIII ст. Це відбувалося у Західній Україні у 20-30 р. Однак процес не отримав остаточного завершення, бо українські кальвіністські громади опинилися перед загрозою фізичного знищення через переслідування органами НКВС після так званого приєднання західноукраїнських земель у 1939 р. до радянської України. Нині в Україні відбувається відродження цієї церкви. Традиції кальвінізму впродовж минулих століть не були втрачені на Закарпатті: вони зберігаються у діяльності реформатських громад, які діють на території цього краю.

Можемо констатувати, що в XVI — першій половині XVII ст. постало питання про необхідність змін у православній церкві України. Вони частково інспірувалися реформаційними впливами, що йшли переважно з Заходу: впливами гуситів та їхніх наступників — «чеських братів», лютеран, анабаптистів,

кальвіністів та різних течій унітаріїв, зокрема, соцініан. Певну роль у розвитку реформаційних рухів на українських землях мала й діяльність прореформаційно налаштованих російських єретиків.

Участь у реформаційному русі брали й українці. Деякі з них стали доволі знаними фігурами цього руху (зокрема й за межами України). Передусім це стосується С.Оріховського та Ю.Немирича.

Не без впливу протестантів на українських землях набуває поширення практика вільної інтерпретації біблійних текстів, зокрема, світськими людьми. Відповідно з'являються біблійні переклади розмовною мовою. Світські люди починають втручатися у релігійні справи. Набуває поширення ідея світського патронату над церквою. В ряді моментів вона реалізується в Україні.

Також інші реформаційні ідеї, зокрема, спасіння власною вірою у відкритій чи прихованій формах стають набутком тогочасних українських православних інтелектуалів.

І все ж Реформація в Україні не вилилась у «відкриті» форми. Протестантські громади на українських землях (переважно кальвіністські та унітарські) фактично були маргінальним явищем. Та й багатьма православними українцями вони сприймалися як «чужі».

Захоплення протестантизмом, популярність його ідей у православному середовищі, що спостерігалось наприкінці XVI ст., після укладання Берестейської унії, починає поступово зникати. Це пов'язано в цілому як з занепадом протестантизму в Речі Посполитій, так і з посиленням консервативних тенденцій у православній церкві в Україні, де у 30-40 р. XVII ст. відбуваються зміни під керівництвом Київського православного митрополита П.Могили. Але це були зміни не в руслі Реформації, а більше в дусі посттридентського католицизму.

Правда, зерна, посіяні протестантами, дали результати й сприяли внутрішній Реформації православ'я в Україні. Внутрішня реформаційність, хоча й постійно приглушували, давала про себе знати протягом тривалого часу — аж до половини XIX ст. Так чи інакше вона знаходила вияв у діяльності й творчості представників релігійно-філософської думки XVIII ст. — Ф.Прокоповича, Г.Сковороди, інших.

Саме внутрішня реформаційність українського православ'я була одним із своєрідних імунітетів, що не давали можливості з'явитися в Україні XVII-XVIII ст. власним опозиційним православ'ю сектам, як це було, наприклад, у Росії.

Лише остаточна русифікація українського православ'я в XIX ст., яка супроводжувалася, зокрема, усуненням мирян від церковного життя, акцентуацією уваги на культовій сфері тощо, призвела до популяризації в Україні течій пізнього протестантизму, передусім баптизму. Проте, як бачимо, це був протестантизм «західного», а не російського зразка. Це опосередковано

свідчить, що Реформація в Україні була внутрішнім явищем і в цілому відповідала західноєвропейському типу.

Пізній протестантизм в Україні представлений такими течіями як баптизм, адвентизм, п'ятдесятництво, свідки Єгови. Перша хвиля протестантизму в Україні, яка припадає на першу половину XVI ст. (лютеранство, кальвінізм, різні течії унітаризму та інші), охопила верхівку суспільства — королівський двір, магнатерію, шляхту, в тому числі українську та білоруську, і була, власне, «панською, шляхетською модою», яка згодом минулася. По суті, ці течії раннього протестантизму були змитими з українсько-білоруських земель, які знаходилися під владою Речі Посполитої, хвилею католицької Контрреформації, активізованої Тридентським собором (1545-1563 рр.). Друга хвиля вже пізнього протестантизму в XIX — на початку XX ст. охопила низи суспільства і, всупереч всіляким правовим перепонам, державному та церковному переслідуванню, політичним трансформаціям в Україні, не спала, не відійшла з українських земель.

Етап пізнього протестантизму пов'язаний із появою насамперед баптизму, який поширювався в Україні поряд з такими течіями, як меннонітство, євангелізм, адвентизм тощо. В Україні виникають соціально-політичні й духовно-моральні передумови для поширення баптизму. Саме в середовищі, де активно утверджувалися капіталістичні відносини, відбувалося бурхливе зростання протестантизму, зокрема, євангелізму і баптизму.

Слід вказати й на ідеологічні передумови виникнення баптизму в Україні. Завдяки віровченню протестантизму селяни мали можливість прилучитися до цілісної радикальної, хоча й релігійної, ідеології, яка виходила за межі ортодоксального православ'я, бо несла в собі зерно соціального і духовного протесту. Це і спрощена «дешева» церква без розгалуженої та складної системи обрядодій та інших релігійних церемоній, і більш-менш, порівняно з православ'ям і католицизмом, демократичний характер внутрішньообщинних відносин. Не випадково вже на першому етапі свого розвитку протестантські течії в Україні зарекомендували себе як своєрідну форму демократичного руху.

До причин, що відіграли важливу роль у поширенні євангелізму та баптизму, слід віднести цілий комплекс факторів духовного порядку. Характеризуючи моральний стан народу в дореформовий і пореформовий періоди (реформа 1861 р.), навіть самі православні автори, котрі досліджували це явище, аби перешкодити його поширенню, майже одностайні в тому, що внутрішнє життя православних парафій дійшло до занепаду: релігійні приписи та обрядові дії виконувалися формально, далеким від моральної досконалості було православне духовенство, богослужіння у православних храмах проводилося церковнослов'янською мовою, майже не зрозумілою для парафіян. Деградація в духовній сфері суспільства досягла крайніх меж. До того ж православна церква в Російській імперії, по суті,

перетворилася в офіційну, царську, казенну церкву. Саме це найбільше відштовхувало практично мислячих віруючих від державного православ'я.

Небачених розмірів набув і національний гніт українського народу російським царизмом. Наприкінці XVIII ст. царизм знищив рештки української автономії (Запорізька Січ). Рідну мову остаточно заборонено в 1863 р. горезвісним указом міністра внутрішніх справ Валуєва: «Никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может». Посилився процес русифікації. Український народ позбавився права на освіту, свою культуру.

Тож не випадково серед української інтелігенції набули поширення всілякі раціоналістичні та скептичні ідеї. Середина XIX ст. — це також початок активного поширення просвітницьких ідей (Кирило — Методіївське братство тощо). Тому звернення до баптизму стало своєрідним протестом проти духовного гніту з боку офіційної православної церкви та існуючих соціальних порядків, оскільки нова віра з проповіддю загального братерства й рівності, есхатологічним самозаспокоєнням легко сприймалася масами. Отже, можна зробити висновок: протестантизм в Україні не «чужорідне» віровчення, занесене з Заходу, хоча й іноземного фактору недооцінювати не можна, а цілком самобутній процес, закономірний підсумок богошукання простого народу.

У другій частині цього тому, озаглавленому «Пізній протестантизм в Україні», читачі познайомляться, насамперед, із богословським портретом баптизму, тобто стислим викладом основних догматичних положень і віросповідних уявлень про джерело Богопізнання, людину і спасіння. Тут вміщено матеріали про церковний устрій, священнодії баптистів, служителів і практичне церковне життя цієї церкви.

На підставі архівних матеріалів, світських та церковних джерел відтворені закономірності появи євангельсько-баптистського руху в Україні у другій половині XIX ст. Йдеться про «євангельське пробудження» на півдні України — батьківщині українського баптизму, його поширення в Київській та Катеринославській губерніях.

Спеціальний розділ присвячено аналізу правового становища євангельсько-баптистського руху кінця XIX — початку XX ст. Це був найважчий період для євангелізму-баптизму за весь час його існування в царській Росії. Державні законодавчі документи 1879, 1883 і 1894 рр. демонструють, які перешкоди, утиски та переслідування випали на долю українських баптистів як з боку російського царизму, так і від офіційної православної церкви.

У розділі «Євангельські християни-баптисти у радянський період» відтворюється широка панорама внутрішньоцерковних процесів і життєдіяльності цієї релігійної групи в 20-80 р. XX ст. У перше десятиріччя після встановлення радянської влади в Україні в цілому для баптистів та євангельських християн склалися сприятливі умови: організаційно зміцнювалися

баптистські церкви, чисельно зростали громади баптистів та євангельських християн. З кінця 20-х р. для баптизму-євангелізму в Радянському Союзі, в тому числі і в Україні, почалися скрутні часи. Соціально-політичні реалії того часу призвели до ганебного порушення формально проголошеної свободи совісті. Всі без винятку релігійні течії, а надто протестантські, зазнали жорстокого адміністративного тиску, всіляких переслідувань. Вони особливо посилилися після прийняття у 1928 р. закону про релігійні культи.

Віруючих фактично позбавили права задовольняти свої релігійні потреби. Спочатку тимчасово, а в першій половині 30-х р. і зовсім заборонили діяльність Союзу баптистів та євангельських християн. До осені 1929 р. було заарештовано та репресовано всіх активних діячів і служителів баптистсько-євангельських церков в Україні. Їхні громади значно скоротилися, чимало їх зовсім розпалося. До початку війни 1941 р. не залишилося жодної офіційно діючої церкви баптистів та євангельських християн.

Під час війни (1941-1945 рр.) та в перші повоєнні роки відбулося певне пожвавлення баптистсько-євангельського руху, його чисельне зростання, вживалися заходи для організаційного зміцнення руху. Однак у цілому так звана «відлига» в суспільно-політичному житті не поліпшила становища церкви євангельських християн-баптистів, як загалом і всіх релігійних організацій. Переслідування віруючих тривало до середини 80-х років.

Під адміністративним тиском з боку влади Всесоюзна рада Євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ) у Москві прийняла ряд дискримінаційних для євангельського служіння та релігійного виховання підростаючого покоління документів. Це спричинило розкол у баптизмі: виникла окрема паралельна організаційна структура — Рада Церков ЄХБ, — яка діяла в підпіллі, нелегально, конспіративно. Розкол у баптизмі-євангелізмі проходив болісно, супроводжувався репресіями з боку влади.

Якісно нові зміни сталися у баптизмі-євангелізмі, починаючи з середини 80-х років. Переважна більшість віруючих з прихильністю поставилася до суспільних змін у незалежній Україні. Позитивну реакцію у баптистському середовищі викликало створення умов для повного задоволення релігійних потреб, гідного виявлення поглядів і переконань. Почався принципово новий етап розвитку євангельсько-баптистського руху.

Книгу написали: вступ — доктори філософських наук П.Кралюк і П.Яроцький; розділи I-VI першої частини — доктор філософських наук П.Кралюк; розділи VII-X — доктор філософських наук В.Любащенко; розділи I і II другої частини — доктор богослов'я С.Санніков; розділи III-VII — кандидат філософських наук Ю.Решетніков.